

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Проведено теоретичне узагальнення проблеми стресостійкості військовослужбовців. Визначено сутність, психологічні особливості сучасних соціально-психологічних технологій формування стресостійкості військовослужбовців, що проходять військову службу в підрозділах Національної гвардії України, під впливом професійно-психологічних чинників.

Ключові слова: *військовослужбовці, бойові дії, модель, стрес, стресостійкість, подолання стресових ситуацій, професійна стресостійкість.*

Постановка проблеми. Протистояння з агресором триває. Оборона України і Європи від агресії російської федерації стала історичною місією українського народу. Відбувається переосмислення підходів до формування системи оборони та безпеки нашої держави під кутом зору забезпечення національної стійкості в умовах застосування гібридних методів ведення бойових дій. Відповідно до закону Національна гвардія України (НГУ) бере участь у взаємодії зі Збройними Силами України у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони.

Національна гвардія України загалом, її об'єднання, військові частини та підрозділи так само, як і окремих військовослужбовців, є об'єктом забезпечення та формування стресостійкості через необхідність вирішення багатьох проблем, що стоять перед військовим формуванням, а саме створення бригад наступу і виконання ними бойових завдань. Ефективне виконання бойового завдання з мінімальними втратами – одна з основних цілей військ.

Ефективність екстремальної діяльності військовослужбовців НГУ визначається не тільки професійними знаннями, вміннями та навичками, але і професійно важливими якостями, серед яких – стресостійкість, що являє собою компонент адаптивності особистості. Сучасна бойова діяльність пов'язана з великими фізичними і психічними навантаженнями, які знижують її успішність, дестабілізують психіку військовослужбовців, що негативно позначається на результатах виконання бойових завдань загалом.

Формування стресостійкості військовослужбовців слід розглядати як формування необхідного психічного стану шляхом поетапного процесу. Етапи цього процесу найяскравіше виявляються під час подолання стресових ситуацій. Відкриті публікації та наявна статистика феномена стресостійкості переконливо доводять необхідність її формування і розвитку у військовослужбовців. Наприклад, за період Першої світової війни в армії США від психічного перенапруження і бойових стресів постраждало майже 100 тисяч військовослужбовців, за період Другої світової війни – 1 мільйон осіб [1]. Під час війни в Кореї незворотні психологічні втрати американських військ склали 4, а у В'єтнамі – 7 осіб на кожну тисячу військовослужбовців [1]. У період війни Ізраїлю проти Лівану 9 % ізраїльських солдатів втратили бойову активність [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення стресостійкості фахівця посідає одне із центральних місць у психологічних дослідженнях. У психології стресостійкість досліджується як індивідуально-психологічна особливість особистості, яка сприяє високій продуктивності діяльності в екстремальному просторі. Найчастіше її вивчення будується на визначенні різних психологічних чинників під час впливу різних лабораторних або реальних екстремальних (стресових) умов, які задають високий або низький ступінь прояву стресостійкості. У результаті виявляються психофізіологічні, інтелектуальні, емоційні, вольові та інші індивідуально-психологічні характеристики особистості людини, які сприяють стресостійкості.

Вивчаючи питання походження терміна «стрес», Е. М. Рутман зазначає, що у перекладі з англійської «стрес» означає тиск, натяг, зусилля, а також зовнішній вплив, що створює цей стан [2]. Значення «тиск», «напруга» зазвичай використовують у техніці; у житті часто позначають тиск обставин у виразах на кшталт: «під гнітом злиднів», «під впливом негоди».

У 30–50-х роках ХХ ст. канадський учений Г. Сельє [3, 4] розробив біологічну теорію стресу, що пояснює його причини, функції, взаємозв'язки, динаміку та загальне визнання. Він писав, що слово «стрес» прийшло в англійську мову зі старофранцузької та середньовічної англійської і спочатку вимовлялося як «дистрес». Перший склад поступово зник через «стирання» або «ковтання», подібно

до того, як діти перетворюють слово «because» на «cause». Тепер терміни «стрес» і «дистрес» мають різне значення (на думку Г. Сельє, діяльність, пов'язана зі стресом, може бути приємною чи неприємною; дистрес завжди неприємний), незважаючи на спільність походження, так само, як у літературній мові, ми відрізняємо «because» (бо) від «cause» (причина).

Великий внесок у дослідження стресу зробив Р. Лазарус [5]. Він висунув концепцію, згідно з якою розмежовується фізіологічний стрес, пов'язаний із впливом реального фізичного подразника, та психологічний стрес, пов'язаний з оцінкою людиною ситуації як загрозової, складної. Однак такий поділ теж досить умовний, оскільки у фізіологічному стресі завжди є елементи психологічного, а в момент виникнення стресу не можуть не відбуватися органічні зміни.

У сучасних психологічних довідниках і підручниках стрес визначається як «стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі діяльності у найбільш складних, важких умовах як у повсякденному житті, так і в особливих умовах» [6]. О. В. Тімченко та колектив авторів указували, що стрес – це стан людини, який виникає у відповідь на різноманітні екстремальні впливи (стресори); психофізичний стан крайнього психічного (емоційного) напруження, який має негативні наслідки для здоров'я людини [7].

Чимало наукових досліджень, які були проведені протягом останніх 20 років американськими вченими J. C. Bradley, C. A. Castro, J. Carlton, M. A. Cooper, B. E. Crow, V. T. Deal, F. Del Jones, C. R. Figley, L. M. French, G. A. Gahm, E. G. Howe, B. Litz, G. H. Manos, J. E. MCCarroll, W. P. Nash, A. L. Peterson, B. J. Schneider, E. B. Schoemaker, H. J. Wain та ін., дали змогу узагальнити, що бойовий стрес охоплює всі різновиди психологічного й емоційного стресу і виникає як унаслідок різних небезпек, так і під час виконання бойових завдань та інших військових операцій. Зокрема, C. R. Figley, W. P. Nash пропонують розглядати стрес як транзакційну модель [8], в основі якої є загальне напруження, що виникає у службових обставинах і порушує фізичну та психологічну рівновагу військовослужбовців [9].

Останні події, пов'язані з веденням бойових дій на сході України, спонукали таких українських учених, як Н. А. Агаєв [10], В. І. Алещенко [11], О. М. Кокун, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська [12], К. О. Кравченко, О. В. Тімченко, Ю. М. Ширококов [13], Я. В. Мацегора, І. В. Воробйова, О. С. Колесніченко [14], І. І. Приходько [15], О. Д. Сафін [16], В. В. Стасюк, О. Г. Скрипкін [17] та деяких інших активно досліджувати процес виникнення, розгортання, проявлення стресу у військовослужбовців, його діагностику [18] та запобігання йому [19]. Актуальність проблеми особливостей стресостійкості військовослужбовців, її значущість зумовлені соціальним запитом у зниженні емоційного напруження в сучасному суспільстві й підвищенні психологічного благополуччя кожного [20].

Мета статті – провести теоретичне узагальнення проблеми стресостійкості військовослужбовців, вивчити особливості стресостійкості військовослужбовців, акцентувати увагу на її підвищенні з використанням моделі застосування технологій формування стресостійкості військовослужбовців і наявних соціально-психологічних технологій формування стресостійкості та психологічної корекції стресових станів особистості.

Виклад основного матеріалу. Система роботи з особовим складом у НГУ передбачає підвищення рівня стресостійкості військовослужбовців шляхом реалізації та організації роботи з виконання основних видів морально-психологічного забезпечення. Тому необхідно реалізовувати і постійно проводити на високому рівні роботу з підтримки військової дисципліни та правопорядку, заходи військово-патріотичного виховання, національно-патріотичної підготовки, інформаційної роботи тощо, які є для військовослужбовців не менш важливими у забезпеченні професійної діяльності та збереженні стресостійкості. Формування необхідної стресостійкості військовослужбовців НГУ є особливо актуальним на цей час, у період створення, злагодження й участі у бойових діях бригад наступу, перебудови підходів до системи навчання, відомчої системи професійної підготовки для підрозділів та військових частин.

Потрібно розуміти, що війна, як і будь-яка інша діяльність, по-перше, висуває свої вимоги до особистості, і не кожна людина їм відповідає за своїми психологічними, фізичними та духовними якостями. Наслідки воєнно-травматичних стресових обставин визначатимуться психологічними чинниками (індивідуально-типологічними, психічними, характерологічними особистісними якостями військовослужбовця, адекватністю механізмів психологічного захисту та адаптації тощо), тривалістю дії стресових чинників та соматоневрологічною важкістю [21, 22].

Поряд із цим особистісні здібності та риси характеру розглядаються не тільки як об'єкти захисту, а і як інструменти підтримання психологічної стійкості. Психологічна стійкість є передумовою подолання перешкод, активного і безпомилкового виконання завдань, вона дає змогу сконцентрувати і правильно розподілити увагу, орієнтуватися, використовувати знання, навички,

вміння, набуті під час підготовки та бойового злагодження, витримувати значні зовнішні і внутрішні навантаження.

Створення необхідного для службово-бойової діяльності рівня стресостійкості – процес багаторівневий і складний, що у багатьох показниках залежить від злагодженої роботи всіх елементів системи силового відомства. Стресостійкість військовослужбовця є однією з інтегративних характеристик, у тому числі і сформованих системою НГУ, умов діяльності військовослужбовця, що формується під впливом екстремальних морально-психологічних та професійно-психологічних чинників, з якими стикається військовослужбовець під час виконання службово-бойових завдань.

У процесі навчання військовослужбовця передбачено формування якостей широкого спектра, необхідних для виконання професійної діяльності. Однак досвід бойових дій показує, що не кожна риса, раніше сформована, може проявитися у військовослужбовця у разі зміни умов діяльності (погоди, рельєфу місцевості, видимості, вогневого впливу та ін.), особливо під час переходу до ведення реального бою. На зміни умов діяльності, особливо у разі їх негативного розвитку, людина може відреагувати по-іншому, ніж вона зазвичай себе поводить у звичних для неї обставинах. І завдання полягає у тому, щоб уже під час навчання передбачити і поставити військовослужбовця в такі умови, в яких будуть вироблені необхідні для виконання бойового завдання психологічні якості. Основним завданням психологічної підготовки є цілеспрямоване формування і закріплення у військовослужбовців психологічних образів моделі реальних чи майбутніх дій.

Успішне формування стресостійкості військовослужбовця передбачає систематичні вправи в обстановці небезпеки і ризику, умовах навчань, занять, максимально наближених до бойових, поєднаних зі спеціальними психологічними тренажами. Стресостійкість у військовослужбовців залежить і від рівня їхньої професійної захищеності, пропорційно пов'язана зі ступенем ризику військово-професійної діяльності, здатністю військовослужбовців під час виконання військового обов'язку знизити вплив чинників ризику до мінімального значення. Військовослужбовець, ризикуючи, цілком покладається на особисту готовність мобілізуватись у виборі варіантів дій для отримання бажаного чи прогнозованого результату. У діяльності військовослужбовців іноді варіант між менш чи більш небезпечним визначається командиром, але не без урахування рівня готовності підлеглих, прогнозованого максимального результату з мінімальними витратами та втратами [23].

Психологічний ризик призводить до можливості отримання психологічних травм, дестабілізації психіки особистості під впливом стресів та емоційно-психологічного навантаження, пов'язаних з військовою діяльністю. Фізіологічний ризик небезпечний для життя і здоров'я військовослужбовців. Тому проводиться психологічна підготовка військовослужбовців, що має на меті формування і закріплення у військовослужбовців психологічної готовності та стійкості [24], переважно на основі самовдосконалення особистісних і розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій у екстремальних умовах бойової обстановки, що моделюються (див. рис. 1).

Більшою мірою бажаний результат у разі ризику взаємопов'язаний зі ступенем правильності (доцільності) або неправильності (недоцільності) прийняття рішення військовослужбовцем про ризиковану поведінку. Ризик може бути обґрунтованим у разі передбачуваної адекватної оцінки військовослужбовцем співвідношення між очікуваним успіхом перемоги та очікуваною невдачею. Певною складністю до зрозумілої і допустимої поведінки у небезпечній ситуації є схильність військовослужбовця до ризикованих дій з відображенням особистих якостей і потреб індивіда у самоствердженні, мотивуванні служби, реалізації особистих планів та ін. Військовослужбовці, які прагнуть домінувати над товаришами по службі, бажають самоствердитися, мають високу агресію, часто вибирають альтернативну поведінку, що містить ризик.

Певний вплив на стресостійкість військовослужбовця має службовий досвід пережитої небезпеки та подоланого ризику, пов'язаного з його військово-професійною діяльністю. Військовослужбовець, який отримав у небезпечній ситуації психологічну травму або поранення, менш стресостійкий під час перебування в ситуації, яка повторюється, і схильний до прийняття рішення щодо уникнення такої ситуації. Зі зниженням стресостійкості розвивається стан тривоги і занепокоєння, що потребує надання педагогічної та психотерапевтичної допомоги. Можливий цілком протилежний результат з іншими характеристиками поведінки військовослужбовця. Військовослужбовець, який пережив стресову небезпеку, стає більш обережним і завбачливим, у нього збільшується рівень стресостійкості, підвищується здатність до ризику обґрунтованого та мотивованого.

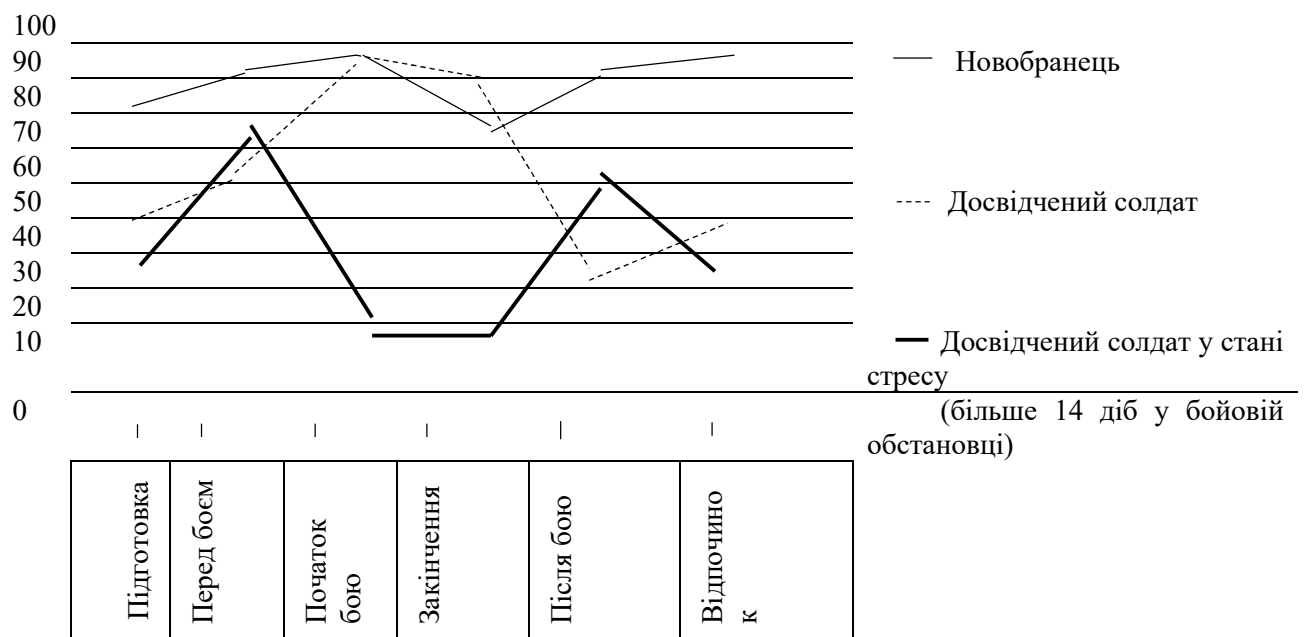

Рисунок 1 – Бойовий стрес: рівень тривоги у бою

Перебуваючи в екстремальних умовах, будь-який військовослужбовець відчуватиме великі, а часом і граничні навантаження, візуально сприймаючи все, що відбувається, продовжуючи виконувати службово-бойові завдання. Натужно обмірковуючи, даючи оцінку, роблячи відповідні висновки за результатами побаченого та проведених дій, він приймає рішення, обмірковує способи дій, мобілізує сили і власні можливості, долає психологічні труднощі і коливання, налаштовує себе на виконання військового обов'язку, вирішення завдань тощо. Процес внутрішнього міркування, що відбувається, неминуче приводить до зміни його дій у військово-професійній діяльності. Стресостійкість військовослужбовця до складних і екстремально небезпечних ситуацій – це щось більше, ніж просто готовність і вміння виконувати необхідні дії. Насамперед це реалізована здатність керувати самим собою, особистими почуттями і переживаннями, думками та відчуттями. Якщо у військовослужбовця бракує необхідного рівня стресостійкості, то, зіткнувшись із реальною загрозою життю і здоров'ю, він не може бути боєготовим, тому що не спроможний правильно оцінювати обстановку і конкретну ситуацію. У нього порушується сприйняття того, що відбувається навколо, у його поведінці дедалі сильніше виявляються розгубленість, тривога, страх та паніка [25]. Військовослужбовець починає сприймати небезпеку як набагато більшу, ніж вона є насправді, уявляє найстрашніші картини свого майбутнього (таблиця 1). У цьому стані йому навряд чи вдасться згадати, що треба робити.

У таких ситуаціях вкрай важливим і необхідним є вміння військовослужбовця формувати особисту установку на подолання стресових ситуацій: готовність і схильність до самозахисту в умовах подальших передбачуваних дій військово-професійної діяльності.

Формування установки на подолання стресу також одночасно передбачає виховання розумного та мотивованого ризику, пильності та обачності, зниженого рівня почуття страху та його подолання у поведінці військовослужбовців [26]. Множинність факторів психологічної сутності особистості характеризує внутрішні суб'єктивні умови формування стійкості до негативного впливу навколишнього середовища чи ризиконебезпечних ситуацій [27].

Проведення такої роботи сприятиме ефективності та надійності дій у небезпечних стресових ситуаціях військовослужбовців і стане результатом підвищення їхньої стресостійкості у збереженні життя і здоров'я. Формування і розвиток особистої установки на подолання стресової ситуації у певному порядку – процес не складний, його може і здатний виконати кожен військовослужбовець.

Таблиця 1 – Модель розвитку бойового стресу та зони відповідальності у наданні допомоги

Норма	Реакція	Травма	Хвороба
<p>Оптимальна боєздатність. Зростання адаптивності. Здоров'я. Фізично, розумово і духовно тренований та адаптований. Мотивований. Спокійний і стабільний. Зосереджений у виконанні завдання. Здатний отримувати задоволення і відновлювати ресурси. Етична поведінка</p>	<p>Легкі транзиторні порушення через вплив будь-яких стресорів. Низький ризик ускладнень. Подразливий, тривожний чи пригнічений. Втрата мотивації та зосередженості на завданні. Порушення сну, гіпертонус м'язів. Неможливість отримувати задоволення.</p>	<p>Персистуючі порушення, які виникають через загрозу життю, втрат, моральної травми, перевтоми. Не проходять безслідно. Високий ризик ускладнень. Втрата самоконтролю, паніка, гнів чи депресія. Почуття провини, сорому, звинувачення. Не відчувається нормальним (здоровим)</p>	<p>Клінічно виражене психічне захворювання (ПТСР, депресія, фобія, залежність). Стан погіршується з часом. Відсутність спеціалізованої медичної допомоги призводить до інвалідизації. Втрата боєздатності</p>
<p>Зона відповідальності командування Сам військовослужбовець, товариші по службі, сім'я Зона відповідальності медичних працівників</p>			

Важливим ресурсом збереження психологічної стійкості особистості у стресових ситуаціях є соціальна підтримка. Багато авторів зазначають, що позитивне соціальне оточення (сім'я, друзі, колеги) також може бути одним із найважливіших чинників збереження стресостійкості особистості. У зв'язку із цим соціальне оточення можна розглядати як соціально-психологічний ресурс подолання стресу. Особистісні чинники й особистісні переваги, безсумнівно, впливають на те, наскільки люди активно встановлюють соціальні зв'язки, на якість їхніх відносин з іншими людьми, на те, як вони використовують соціальну підтримку та як ця підтримка ними сприймається. Групова соціальна підтримка, яка буде внесена в технологію формування стресостійкості, приводить до підвищення стресостійкості, а також самоактуалізації особистості. Самоактуалізація за допомогою соціально-психологічної підтримки так само робить сприйняття людей більш адекватним, що загалом підвищує їхню стресостійкість. Соціальна підтримка має сприятливий вплив як у звичайному повсякденному житті, так і під час стресу. Соціальна підтримка може бути у кількох формах. Емоційна підтримка означає визнання і прийняття почуттів. Інформаційна підтримка передбачає керівництво, інструментальна – практичні навички боротьби зі стресом. Особливість соціально-психологічних технологій полягає у сукупності технік, інтервенцій, процедур, що використовуються для підтримання і відновлення психологічного здоров'я особистості.

З урахуванням соціально-психологічних технологій формування стресостійкості стресових станів особистості пропонується модель їхнього застосування (див. рис. 2).

Модель застосування технологій формування стресостійкості з включеною групою соціальною підтримкою представлена сугестивно-емоційними, тілесно-орієнтованими, когнітивно-поведінковими та особистісно-орієнтованими технологіями формування стресостійкості, реалізованими у семи модулях (блоках соціально-психологічного тренінгу). Реалізація моделі спрямована на формування якостей стресостійкості через поєднання різних видів тренінгу як форм активного психологічного впливу у процесі інтенсивного спілкування у груповому контексті.

Рисунок 2 – Модель застосування технологій формування стресостійкості

Основними видами тренінгу є: активізація соціальної позиції учасників групи, реструктуризація і гармонізація їхньої мотиваційної сфери, корекція несприятливих станів, а також розвиток процесів соціальної перцепції, розширення «каталогу діяльностей», освоєння конкретних прийомів та методів ефективного вирішення проблем у стресовій ситуації.

У процесі реалізації цієї моделі слід дотримуватися таких правил.

1. Основним засобом соціально-психологічної підтримки є звернення до індивідуального досвіду людини у подоланні життєвих труднощів, а сформованих у цьому досвіді навичок саморегуляції поведінки у стресових ситуаціях, стратегій поведінки в них – звернення до внутрішнього ресурсу людини.

2. Важливим аспектом у роботі з групами з формування стресостійкості є активізація особистісної саморегуляції: надання допомоги у виявленні нових і відновлюванні колишніх цінностей, що несуть у собі позитивне, змістовне навантаження.

3. Робота у групі має бути зорієнтована на оптимізацію діяльнісного рівня саморегуляції, для чого слід покроково відпрацьовувати послідовні функції саморегуляції у стресовій ситуації.

4. Відпрацювання вмінь саморегуляції проводиться за постійного звернення до конкретних ситуацій індивідуального досвіду.

5. Важливим етапом роботи з групою є діагностичний. Діагностичні процедури, що використовуються у межах тренінгової роботи, не лише діагностують індивідуальні особливості, а й запускають процеси рефлексії, допомагаючи людині чіткіше усвідомлювати особистісні можливості вирішення стресової ситуації.

6. Використання результатів діагностування компонентів суб'єктивного досвіду та регуляторних умінь дає змогу зорієнтувати тренінгові техніки на конкретних учасників групи, тим самим соціально-психологічна допомога формується відповідно до особливостей адресата, з урахуванням його індивідуально-своєрідного життєвого досвіду, в якому закріпилися певні особистісні смислові установки стосовно до себе, оточення, своїх здобутків та невдач.

Формування системи забезпечення особистої професійної стресостійкості особового складу має бути об'єктивною потребою й актуальним завданням військово-професійної діяльності командирів (начальників). Усе це вимагає від командирів усіх ступенів приділяти певну увагу організаторській, психологічній та педагогічній роботі з особовим складом, завчасному його вивченню, навчанню та використанню відповідно до військово-облікової спеціальності та військово-професійного

призначення. Командир структурного підрозділу Національної гвардії України повинен бути впевнений, що він має у своєму розпорядженні особовий склад, готовий самовіддано і вміло реагувати на стресові ситуації без наслідків для себе й оточення, не знижуючи якісних характеристик виконання поставленого службово-бойового завдання у найскладніших умовах.

Висновки

1. Аналіз соціально-психологічних технологій формування стресостійкості дав змогу виділити основні складові моделі застосування технологій формування стресостійкості, а саме особистісно-орієнтовані, сугестивно-емоційні, тілесно-орієнтовані, когнітивно-поведінкові.

2. Необхідним є цілеспрямований вплив на розвиток професійно важливих якостей завдяки зростанню вмотивованості військовослужбовців до самореалізації у діяльності, усвідомленню ними загальноприйнятих норм і принципів моралі та орієнтуванню на них у своїй поведінці, що сприяє системному розвитку стійкості до стресу.

Зі свого боку, окреслені завдання потребують пошуку оптимальних шляхів і механізмів їхньої реалізації, що має стати предметом подальших теоретичних досліджень, проведення психолого-педагогічних експериментів.

Перелік джерел посилання

1. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій : метод. посіб. / О. М. Коқун та ін. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 128 с.
2. Психосоціальний стрес: прояви та техніки його подолання : рек. бібліограф. покажч. / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, наук. б-ка ; уклад. Т. І. Неудачина ; відп. ред. О. Г. Коробкіна. Харків : ХНПУ, 2020. 49 с.
3. Наугольник Л. Б. Психологія стресу : підручник. Львів : ЛДУВС, 2015. 324 с.
4. Психологія стресу та стресових розладів : навч. посіб. / уклад. О. Ю. Овчаренко. Київ : Університет «Україна», 2023. 266 с.
5. Смольська Л. М. Стресостійкість та життєстійкість: креативна модель формування в сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Психологія*. 2021. Вип. 4. С. 113–117. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.22>.
6. Приходько І. І. Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологія*. 2018. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2018_1_13. (дата звернення: 30.04.2024).
7. Екстремальна та кризова психологія : термінологіч. словник / Ю. В. Александров та ін. ; за заг. ред. О. В. Тімченка. Харків : ХНАДУ, НУЦЗУ, 2010. 291 с.
8. *Combat Stress Injury: Theory, Research, and Management* / C. R. Figley eds. New York : Routledge, 2007. 341 p.
9. Юр'єва Н. В., Пасічник В. І. Мотиваційні ресурси стресостійкості військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних : монографія. Харків : НА НГУ, 2019. 197 с.
10. Агаєв Н. А. Негативні психічні стани військовослужбовців у бойових умовах: класифікація, визначення, ідентифікація. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*. 2016. № 2 (4). С. 5–23.
11. Алешенко В. І. Посттравматичний стрес військовослужбовців – учасників бойових дій: психологічний аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2015. № 1 (32). С. 5–10.
12. Коқун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Стресогенні чинники бойової діяльності, що зумовлюють виникнення у військовослужбовців посттравматичних стресових розладів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип. 22. С. 143–150.
13. Краченко К. О., Тімченко О. В., Широкобоков Ю. М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців-учасників антитерористичної операції : монографія. Харків : НУЦЗУ, 2017. 256 с.
14. Мацегора Я. В., Воробйова І. В., Колесніченко О. С., Приходько І. І. Психологічний супровід військовослужбовців, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах : метод. рек. Харків : НА НГУ, 2015. 69 с.

15. Приходько І. І. Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України при проведенні антитерористичної операції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2015. № 2 (33). С. 35–39.
16. Сафін О. Д. Реабілітація та реадаптація учасників бойових дій: психологічний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2016. № 1 (34). С. 38–43.
17. Стасюк В. В., Скрипкін О. Г. Бойовий стрес: ознаки та первинна психологічна допомога. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 5 (42). С. 341–343.
18. Приходько І. І., Мацегора Я. В., Колесніченко О. С., Байда М. С. Експрес-опитувальник «Деадаптивність»: розроблення, апробація, психометричні показники. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологія*. 2017. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpr_2017_3_8 (дата звернення: 25.04.2024).
19. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. Основи психологічної підготовки військовослужбовців Національної гвардії України до виконання службово-бойової діяльності в екстремальних умовах : посібник / за заг. ред. І. І. Приходька. Харків : НА НГУ, 2017. 127 с.
20. Приходько І. І. Розвиток і відновлення психологічної безпеки особистості у фахівців екстремальних видів діяльності : посібник. Харків : НА НГУ, 2017. 102 с.
21. Волошко С. А. Типологія за показниками морально-психологічного стану військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних. *Честь і закон*. 2022. № 1 (71). С. 107–116. DOI: 10.33405/2078-7480/2019/4/71/139232.
22. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Чернігів, 2015. Вип. 124. С. 230–233.
23. Кравченко К. О. Психологічні особливості переживання льотчиками втрати бойових товаришів при проведенні антитерористичної операції (АТО). *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2016. Вип. 52. С. 52–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2016_52_9 (дата звернення: 26.04.2024).
24. Наугольник Л. Б. Психологія стресу : підручник. Львів : ЛДУВС, 2015. 324 с.
25. Combat and operational stress first aid: Caregiver Training Manual / Bureau of Medicine and Surgery, Department of the Navy, National Center for PTSD, Department of Veterans Affairs. 2010. June.
26. Leader's Manual for Combat Stress Control / Field Manual Headquarters FM 22-51. Washington, DC: Department of the Army, 1994.
27. Клочков В. В. Психологічні чинники стійкості особистості: наукові погляди. *Вісник Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. Київ, 2022. № 5 (69). С. 58–66.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2024 р.

Волошко Сергій Анатолійович – доктор філософії з державної безпеки, заступник начальника командно-штабного факультету по роботі з особовим складом Національної академії Національної гвардії України

<https://orcid.org/0000-0001-6717-7204>